

Розквіт Трипільської цивілізації

Так, Стара Європа досягла багато чого — високих (по мірках того часу) стандартів життя, створила влаштований і навіть комфортний побут, розвинула високотехнологічні виробництва. Були створені шедеври прикладного мистецтва, архітектури. З'явилася торгівля, що об'єднала величезні території. Цей світ поєднувала також і релігія, культ Великої Богині. Відбулося зародження писемності, нехай і піктографічної на початку. Крім того, було досягнуто нового рівня соціального розвитку, з'явилися навіть поселення міського типу — словом, становлення цивілізації стало фактом, що відбувся.

Однак цей блискучий світ у якийсь момент зупинився у своєму розвитку, а потім і взагалі зник. Справді, коли вчені більш-менш визначилися із просторово-хронологічними рамками й іншими характеристиками цивілізації Старої Європи, неминуче встало питання про причини її занепаду в п'ятому—четвертому тисячоліттях до Різдва Христового. Цілком природним став «пошук ворога», агресора, що знищив всі ці високі досягнення. Концепція Марії Гімбутас малює хвилі «курганних народів», бойовничих кочівників з Понтійських степів, котрі прийшли зі Сходу й затопили архіпелаг першої європейської цивілізації. Ці ідеї свого часу мали досить багато прихильників і в Україні (бо її степи якраз і є той самий «Схід»). Однак сьогодні вони вже не здаються надто ймовірними.

Від поселень до міст

Вивчаючи поселення хліборобів Старої Європи на території Греції, на Балканах, у Подунав'ї дослідники відзначають тенденції до урбанізації, що з'являються вже у VI тисячолітті до н.е. Вони знайшли втілення у створенні великих поселень з укріпленнями (подекуди навіть кам'яними) та населенням 1000 чоловік. Їх розглядають, як наслідок зростання чисельності населення й боротьби за природні ресурси — аналогічні процеси мали місце на всіх територіях Старого Світу, де у ті часи процвітало хліборобство. Досить згадати хоча б відоме «неолітичне місто» Чатал-Гуюк в Анатолії. Уже у VII тисячолітті до н.е. його населення могло становити порядку 5000.

Було б дивно, якби подібні тенденції не виявилися і у трипільському світі. Уже на початку V тисячоліття до н.е. тут виника-

ють селища, що не поступалися за числом будівель (а, отже, і населення) іншим староевропейським «гігантам». Приміром, на одній із приток Південного Бугу виявлено цілий ранньотрипільський анклав, центральне поселення якого займало площу близько 10 гектар. При цьому воно нараховувало понад півтори сотні будівель, тобто мало до тисячі жителів.

Карта розташування
згадуваних у тексті
поселень культур Трипільля
та Кукутень.
IV тис. до н.е. ➤

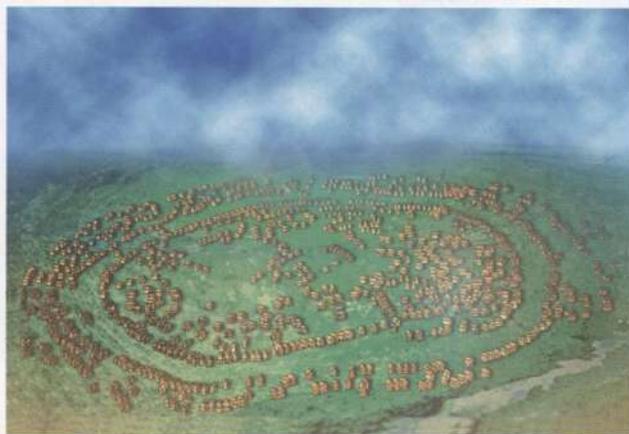
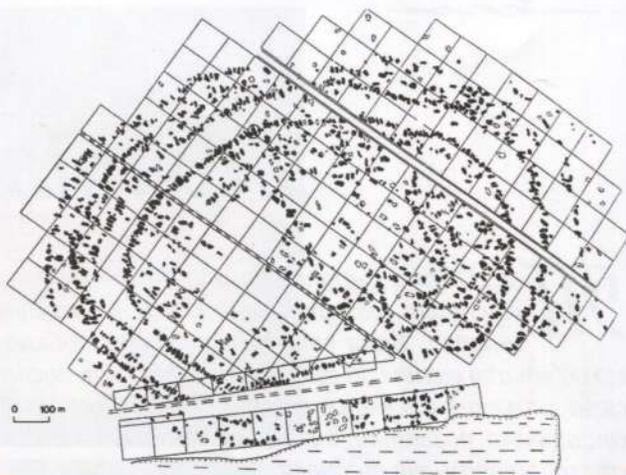
План та графічна реконструкція Майданецького — трипільського протоміста площею понад 200 га за даними розкопок та магнітної зйомки

Вже на початку другої половини п'ятого тисячоліття до н.е. площа поселень трипільців досягла 20–40, а подекуди в Буго-Дніпровському межиріччі й 80 гектар. Їхнє населення могло за чисельністю наблизитися до громади неолітичного анатолійського «міста» Чатал-Гююка. Таким чином, це були самі більші й густонаселені селища Старої Європи в п'ятому тисячоріччі до н.е.

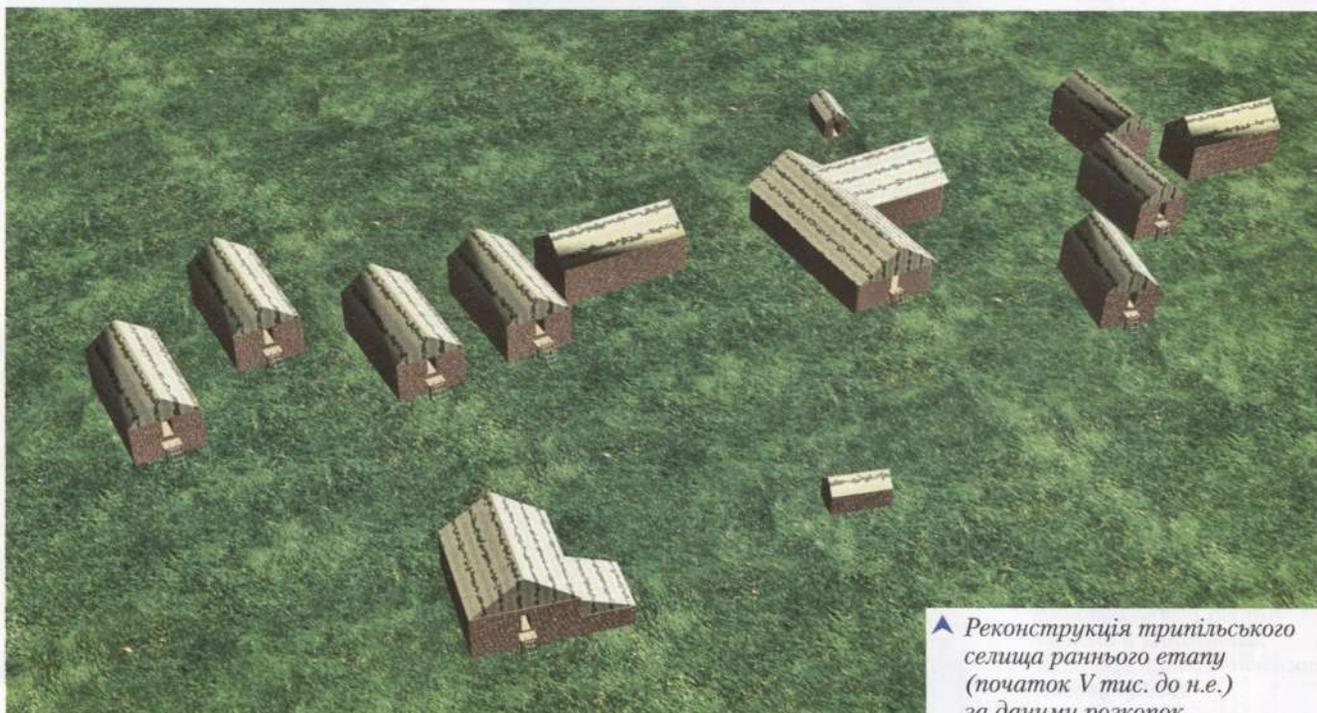
Виникає цілком законне питання: а чи були ці площі заселені одночасно, чи були ці збори будинків і населення якимось єдиним соціальним організмом? Перед тим, як відповісти на це питання, варто небагато розповісти про те, яким чином була отримана відповідь на нього.

У 70-ті роки ХХ ст. військовий топограф К. В. Шишкін, вивчаючи аерофотознімки центральних областей України, виявив загадкові об'єкти, які явно не мали відношення до інтересів його відомства. Виїзд на місце та консультації із фахівцями дозволили встановити, що мова йде про... поселення трипільської культури. Проблема полягала в тому, що ці поселення, за твердженням топографа, мали площу від 50–80 до 250–450 гектар. Деякі археологи взагалі заявили, що такого просто не може бути (тому що бути не може в принципі). Однак, знайшлися археологи, які ризикнули перевірити результати дешифрування аерофотознімків.

Так, М. М. Шмаглій 1971 року організував експедицію на поселення біля села Майданецького у

Черкаській області. За допомогою магнітної зйомки геофізик В. П. Дудкін до 1974 року склав план доступної для вивчення частини поселення на площі близько 180 гектар. Там виявилось 1575 аномалій відбудівель, розкопки яких, що тривали до 1991 р. дали змогу встановити, що все це суперпоселення не лише

▲ Реконструкція трипільського селища раннього етапу (початок V тис. до н.е.) за даними розкопок

Керамічні вироби давніх мешканців
Майданецького, IV тис. до н.е.

мало досить впорядковану структуру, але й було заселене одночасно!

Виявилося, що окремі будови місцями були з'єднані в цілісну структуру, тобто споруджувалися одночасно. Крім того, знайдена серед руїн кераміка (а розкопки було проведено у різних частинах поселення) була однаковою, тобто виготовлена у один період часу. Так, саме селище розбудовувалося, але у якийсь момент всі житла (а їх могло бути до 2000) були заселені! Тобто за самими скромними підрахунками населення цього мегаполіса мідного віку становило близько 6000–9000 чоловік. Ізотопні дати показали його абсолютний вік: приблизно середина четвертого тисячоліття до Різдва Христового, або ж п'ять із половиною тисяч років тому!

Подальші дослідження на території між Південним Бугом і Дніпром (які тривають, до речі, і досі) показали, що подібних поселень тут налічується декілька десятків. Найбільше із них, розташовано між селами Тальянки та Легедзине. За віком воно — майже ровесник Майданецького, а його площа становить близько

450 гектар (для порівняння: Київ, столиця Русі в XIII столітті займав до 400 гектар). Магнітна зйомка показала забудову за єдиним планом, наявність до 2700 будівель.

Розкопки підтвердили одночасність існування «мегаполіса», що в поперечнику мав близько 3,5 км.

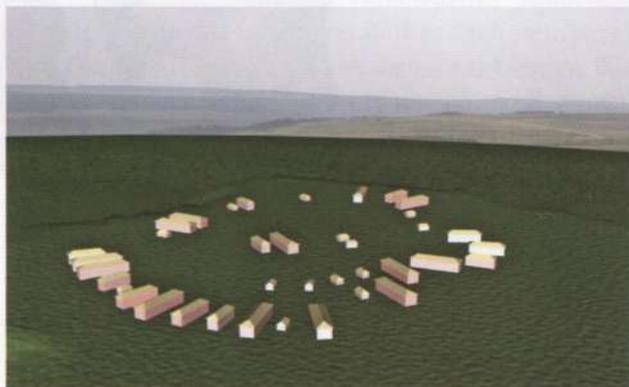
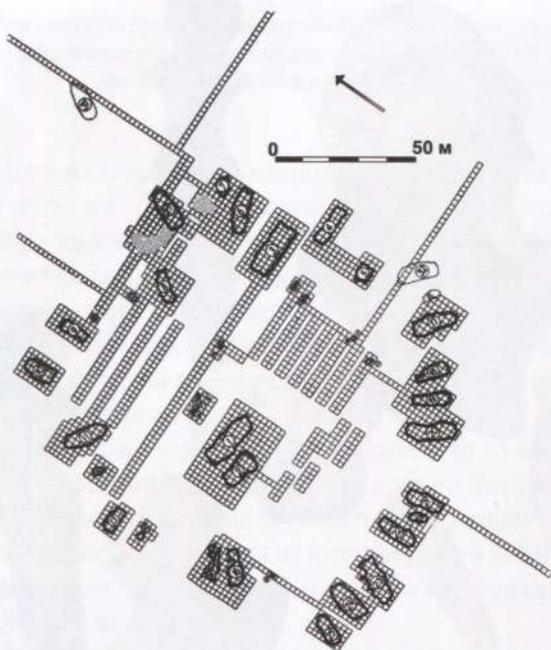
На сьогодні дослідникам відомо про існування десь 150 трипільських селищ площею понад 10 гектар. При цьому магнітною зйомкою й аерофотознімками встановлено планування майже 40 з них. Вони відомі не лише у межах річки Південного Бугу та Дніпра, але й між Бугом і Дністром, навіть у Молдові знайдено кілька десятків таких селищ. Як особливе явище, поселення-гіганти проіснували із

другої половини V до першої половини III тисячоліття до н.е., тобто понад півтори тисячі років. Таким чином мова йде не про якийсь випадковий епізод, а цілком закономірне явище у історії Старої Європи, що заслуговує на всебічне вивчення.

Власне, на прикладі цих поселень-гігантів, протоміст, ми можемо спостерігати початкові стадії процесу урбанізації з усі-

Рештки великого
трипільського будинку,
розчищені під час
археологічних розкопок

▲ План та реконструкція невеликого трипільського селища у Подніпров'ї. IV тис. до н.е.

ма його протиріччями, позитивними й негативними наслідками. Вирішуючи економічні та соціальні проблеми, що постали перед ним, трипільське суспільство явно вийшло за рамки первісності, родового ладу. Воно створило досить складну ієрархічну організацію, іменовану вождівством. Саме ця система дала можливість так чи інакше вирішити проблеми — від розподілу землі між окремими кланами й родинами, до забезпечення захисту племінних територій.

Поділ праці призвів до розквіту ремесел, що особливо помітно на прикладі чудових керамічних виробів. Реалістичні «портретні» статуетки змушують замислитися про розвиток мистецтва. Була створена розгалужена і масштабна система обміну сировиною й виробами з металу й кременю (щорічна потреба одного суперпоселення в кремінних вкладишах до серпів становила кілька тонн, а поставки йшли з території Волині, за сотні кілометрів!).

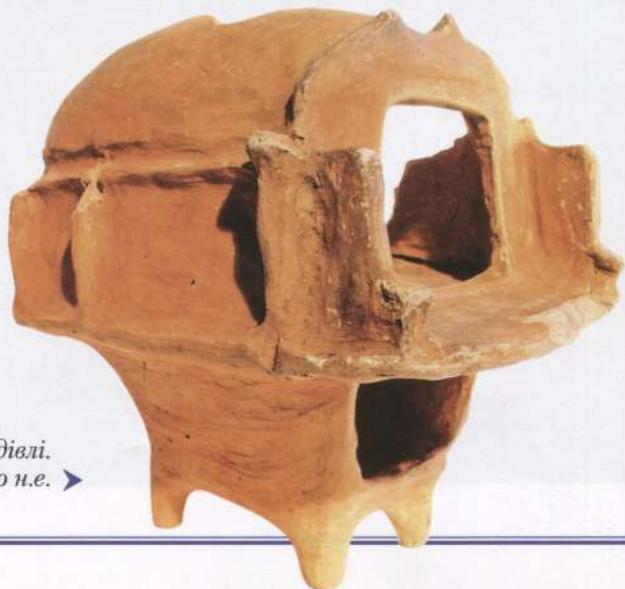
Керамічна модель двоповерхової будівлі. Буго-Дніпровське межиріччя, IV тис. до н.е. ▶

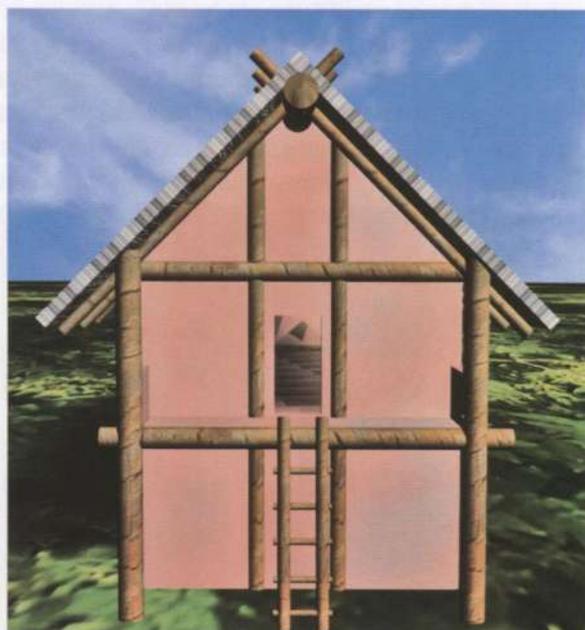
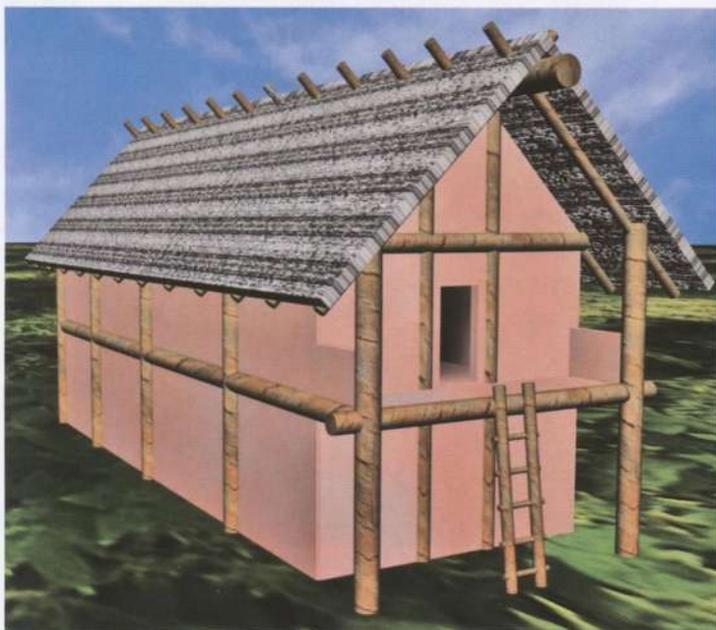
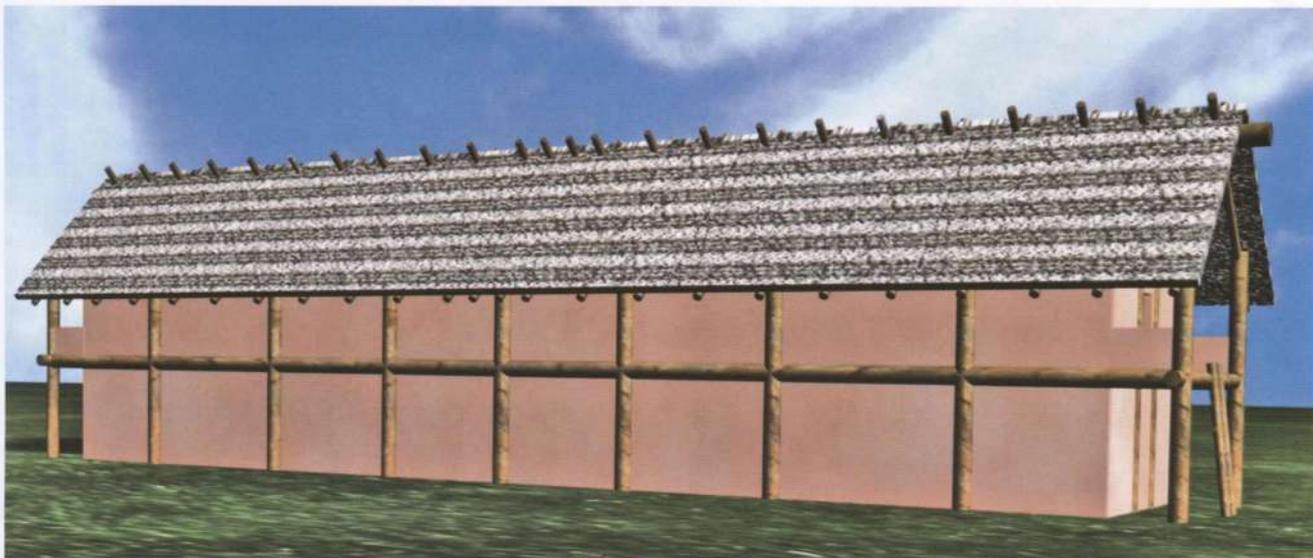
Величезне поселення з декількома тисячами жителів в разі потреби могло виставити для захисту не одну сотню, а то й тисячу воїнів. Такого військового контингенту цілком вистачало, щоб відбити в сусідів, котрі не володіють подібним «мобілізаційним ресурсом» бажання висувати територіальні чи майнові претензії. З іншого боку, концентрація населення в протомістах призвела до появи раніше невідомих (або майже невідомих) проблем із екологією, виснаженням природних ресурсів, погіршенням якості життя. У принципі, на їхньому прикладі ми спостерігаємо чи не перші прояви перманентної екологічної кризи, спровокованої людиною.

«Староєвропейські» стандарти життя

Трипільці чи не першими в цих краях почали будувати більші, а за тими часами навіть комфортабельні житла. Щоб загалом уявити собі традиційний трипільський будинок, досить згадати звичайну, криту соломною українську хату. Основні конструктивні елементи, обумовлені місцевими умовами, за останні сім—п'ять тисяч років практично не змінилися. Все це говорить про оптимальний вибір — як будівельних матеріалів, так і самої конструкції.

Серед трипільських споруд були навіть двоповерхові. Перший поверх, як правило, призначався для господарських потреб, другий був житловим. Така будівля мала також горище. Зауважимо, що взагалі-то горище це досить важливий винахід. Якщо додати до нього ще один винахід — двері, то у цілому вже можна говорити про продуману систему теплоізоляції приміщень. Двоповерховий будинок при цьому корисніший і тим, що житлове приміщення в ньому, угорі й унизу, крім перекриттів ізольовано від холоду повітряним прошарком. Краще теплоізоляція — більше економія енергоносіїв. Правда, не електрики або дорогого нині газу, а всього «лише» дров, однак і ці дрова в трипільські часи треба ще було заготовити

Комп'ютерні реконструкції двоповерхових трипільських жителів ▲

за допомогою кам'яних сокир, а потім доправити із найближчого лісу.

Якщо додати до цих розрахунків ще обсяг деревини, особливо необхідної для конструкції даху, та заодно уявити собі процес заготівлі будматеріалів із застосуванням тих самих кам'яних сокир, то відповідь щодо переваги двоповерхових конструкцій напрошується сама собою.

Слід зазначити, що судячи із вигляду керамічних моделей будівель, знайдених під час розкопок, трипільські споруди зовсім не виглядали, як стандартні, похмурого вигляду глинобитні бараки під очеретяним дахом. Навпаки, у оздобленні будинків

Керамічна модель трипільської будівлі, що демонструє різноманітність форм та декору фасаду — від фарбування у кілька кольорів до різьблення по дереву.
Кінець V — початок IV тис. до н.е., межиріччя Південного Бугу та Дніпра ▶

▲ Так трипільці зобразили інтер'єр свого житла. Керамічна модель, IV тис. до н.е.

та інтер'єрів вони застосовували не лише розпис білою, червоною й чорною фарбами, але й різьблення по дереву. Навіть підлогу якщо не розмальовували, то фарбували шар глиняного облицювання у відтінки червоного кольору. Просочена рослинною олією поверхня такої глиняної підлоги була не лише гладень-

кою і теплою, але й за міцністю не поступалася популярному нині ламінату.

Для обігріву приміщення споруджували масивне вогнище, прямокутник із глини 2×2 м, до 40 см товщиною. Такий шар глини непогано акумулював тепло. Опалення велося «по чорному», а для видалення диму слугували невеликі округлі віконця або отвори у стелі. Споруджувалися житла, як правило, площею у кілька десятків квадратних метрів. Однак відомі будинки більших розмірів, загальною площею понад кілька сотень квадратних метрів.

Вперше у тутешній історії в кімнаті з'являються стіл і стільці, навіть крісла. Самі вироби до наших днів із зрозумілих причин не дійшли, однак залишилися їхні керамічні копії, які так полюбили робити трипільці. Зберігся також вражаючий арсенал інструментів для обробки дерева, причому не тільки кам'яних, але й мідних.

Кухонне й господарське начиння, часом розкішно декороване, відрізнялося різноманітністю форм та розмірів. Мабуть, наявність вишуканого спеціалізованого посуду — всіх цих «фруктовниць», глечиків і горщиків різних калібрів, мисок особливо вражає на тлі інших культур, де грубо зроблений кухонний горщик безроздільно панував не тільки на кухні, але й за обіднім столом.

Трипільське застілля

Знахідки значної кількості мисок вказують на те, що в ті часи кожен мешканець будинку міг мати у своєму розпорядженні свій, окремий посуд за столом. Якось дивно виглядає, коли деякі нинішні городяни, чії предки ще років сто тому назад усією сім'єю їли борщ із одного горщика, дозволяють собі називати трипільців первісними й нецивілізованими.

Меню трипільських трапез не збереглося, однак його можна спробувати приблизно реконструювати за численними археологічними знахідками. Незважаючи на «промислове» вирощування пшениці і ячменю, короваї, калачі та інші хлібні

вироби, столи навряд чи прикрашали. Хіба що коржі. Зате вони були досить поживними й довго не черствіли. Справжній хліб для мандрівників та воїнів, що вирушають у далекий похід.

А от каші виходили відмінні, поживні — високий зміст білку вирізняє улюблені трипільцями пшениці-полби. Навряд чи м'ясо їли тоді щодня — і худоби в господарстві не так багато, і холодильників зовсім не було. Але на свята вже точно м'ясні страви

Трипільські меблі — керамічні моделі, ▲ виготовлені на початку V — середині IV тис. до н.е.

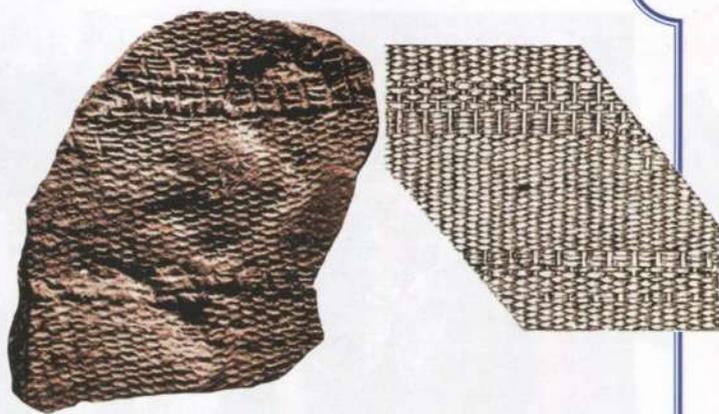

▲ Польовий досвід реконструкції меню святкового столу трипільців

подавалися. Крім яловичини, свинини й баранини їли лосятину й оленину, м'ясо турів, іноді конину. Юшки (навіть черепашачий суп), рибні й молочні блюда теж рідкістю не були. Навколишні угіддя давали можливість урізноманітнити стіл грибами, ягодами, диким часником та багатьма іншими їстівними рослинами.

Під таку закуску було б не гріх і випити. Трипільці мали, що випити. Хоча б пиво. Сліди його приготування (ферментизовані зерна ячменю) були виявлені румунськими археологами. А ще у Молдові знайдено відбитки кісточок винограду — а із них вже можна приготувати й зовсім хмільний напій.

Одяг трипільців відрізнявся не тільки якістю, але й різноманітністю. Місцеві красуні хизувалися в сукнях із тканини (ткацьке виробництво — це одне нововведення) прикрашених вишивкою, нашитими кістяними й мідними платівками. На сьогодні завдяки статуеткам відомо понад два десятки різновидів

▲ Відбиток тканини із декором на денці трипільської посудини та її реконструкція. IV тис. до н.е.

покрою вбрання трипільських модниць та понад десяток зачісок. Основним одягом чоловіків були сорочка, пов'язка на стегнах, багато оздоблений пояс та перев'язь для зброї. Із відмінно виробленої шкіри шилися жилетки, а також добротне і якісне взуття — від легких сандалій до чобіт. До нас дійшли й численні

▲ Трипільська жриця проводить обряд. Сучасна реконструкція

Сучасна реконструкція вертикального ткацького верстата трипільців та спроба виготовити на ньому тканину ▲

прикраси — намиста, браслети, підвіски. Деякі з них завезені з інших регіонів, що зайвий раз підтверджує досить інтенсивну торгівельну діяльність трипільців.

Ми люди мирні ...

Цілком ймовірно, що саме такою ритуальною, завченою фразою, вимовленою із добре поставленими інтонаціями традиційно розпочинали переговори зі своїми сусідами трипільські вожді. Однак і вони, і їхні партнери по перемовинам чудово знали, що це лише ввічливі слова, такий собі дипломатичний протокол. Тому що обидві високі сторони чудово знали: коли виникне потреба, то «мирний» вождь зможе виставити до бою достатньо чисельний та, як кажуть, до зубів озброєний (найсучаснішими зразками списів та сокир) загін воїнів.

Досить поширені уявлення стосовно винятково миролюбного характеру хліборобських суспільств Старої Європи — не більш ніж міф, ство-

рений вченими, котрі сповідували певний світогляд.

Набір озброєння, що його можна реконструювати за даними розкопок трипільсько-кукутенських поселень і могильників тієї епохи вражає: молоти, сокири-молоти (як кам'яні, так і металеві), ножі й кинджали (у тому числі мідні), наконечники стріл і дротиків — за усіма параметрами чи не найдосконаліший і найефективніший комплекс озброєння у цій частині Старого Світу. При цьому металеві сокири-клевці були призначені для боротьби із супротивником, котрий мав захисне споряд-

Бойові сокири-молоти і булава. Трипільська культура, кінець VI — початок V тис. до н.е. ►

Мідний клевець — зброя «мирних» трипільців зі скарбу, знайденого на території Черновицької області

Трипільські боєприпаси — кременеві вістря стріл та дротиків, IV тис. до н.е.

звели до появи там перших міст-держав — Ура, Урука, Лагаша.

Вражає розмах діяльності будівельників протоміст Трипілля. Адже для спорудження одного селища типу Майданецького треба було вирубати ліс на площі більше сотні гектар, добути десятки тисяч тонн глини! Інвентар будівель нараховує десятки, часом сотні посудин. А якщо підрахувати, скільки кераміки було виготовлено за весь час існування поселення, то рахунок піде вже на мільйони виробів. Скільки праці було вкладено в створення такого числа мальованих посудин! І все це для того, щоб одного чудового дня все залишити, віддати вогню, принести у жертву заради Ідеї.

З'ясовані при розкопках обставини та подробиці нині дозволяють стверджувати, що спалення жител і поселення в цілому мало цілком певний культовий зміст, ретельно готувалося й ритуально обставлялося. Величезна пожежа сотень і тисяч будівель що займали значну територію повинна була виглядати набагато більш ефектно, ніж пожежа легендарної Трої.

ження, як мінімум — щит. До речі, у цивілізованій (яка традиційно вважається винятково войовничим краєм) Месопотамії, клинкова зброя з'явиться через кілька сотень років після Європи.

Мабуть нині таки варто визнати: Стара Європа сім—п'ять тисяч років тому інтенсивно й досить винахідливо озброювалася, незважаючи на здавалося б цілком мирний і демократичний вигляд «цивілізації Богині».

Окремі вождства й величезні поселення згодом стали цілком самодостатніми, замикалися в собі, не сприймаючи «чужинців» навіть із числа трипільських племен. Землі між Карпатами й Дніпром виявилися розділені між потужними союзами племен, які конфліктували переважно між собою, адже в найближчому оточенні ще не вирости подібні етнополітичні угруповання.

Здається, що трипільська частина Старої Європи у IV тис. до н.е. цілком могла б претендувати на роль лідера у цьому вогнищі давньої цивілізації. Описані вище процеси і явища дуже нагадують ті, які, на думку дослідників, мали місце в Месопотамії в п'ятому—четвертому тисячоріччях до н. е. й при-

Обряд спалення трипільського селища. Комп'ютерна реконструкція

Підраховано, що зусилля, які трипільці витрачали на «переїзд» і будівництво нового селища не поступалися витратам на створення іригаційної системи, що забезпечувала життя подібного колективу в Месопотамії. І якщо там, як визнано, «суспільні роботи» стали імпульсом до створення перших держав, то у трипільському світі таким поштовхом цілком могли стати масштабні будівельні роботи, присвячені до того ж традиції з не менш масштабною метою – підтримкою порядку у Світобудові.

Епоха магії та зародження писемності

Раніше неодноразово було зазначено, що стрижнем чи не усього життя трипільського світу була не стільки економічна діяльність, але й життя духовне, котре, цілком природно для тієї епохи, домінувало. Буття породило систему обрядів, загалом спрямованих на підтримку необхідного порядку в навколишньому світі. Дощ, сніг, сонце, тепло, зміна сезонів – все повинно відбуватися у відведений час. А для підтримки цієї рівноваги необхідно робити відповідні магичні дії й обряди.

▲ Трипільський прототип символу «інь» та «янь»: стилізоване зображення пари змії на посудині. Середнє Подніпров'я, друга половина IV тис. до н.е.

Судячи зі знахідок кераміки й візерункам на ній, чи не кожна трипільська родина мала й власний набір магичних символів. У цей період активно розроблялися основні відомі нам знаки. На деяких зображеннях, крім цілком традиційних свастик, хрестів і спіралей, можна побачити здавалося б, нехарактерні для нинішньої європейської традиції символи. Наприклад, давній китайський «інь і янь». Але ж він був в обігу в Старій Європі за багато тисячоліть до того, як європейці взагалі довідалися про існування Китаю та його дивовижної цивілізації.

Розвинена система знаків, успадкована від найдавніших неолітичних культур Старої Європи, стала основою власної, трипільської. І якщо тепер вчені не сумніваються в існуванні Дунайського письма (або давньоєвропейського письма – Danube script/Old European script)¹, то слід зазначити, що трипільцям воно також було відомо.

◀ Зображення, котре нагадує символи «інь» та «янь»; зроблене на стіні керамічної моделі трипільського храму. Кінець V – початок IV тис. до н.е.

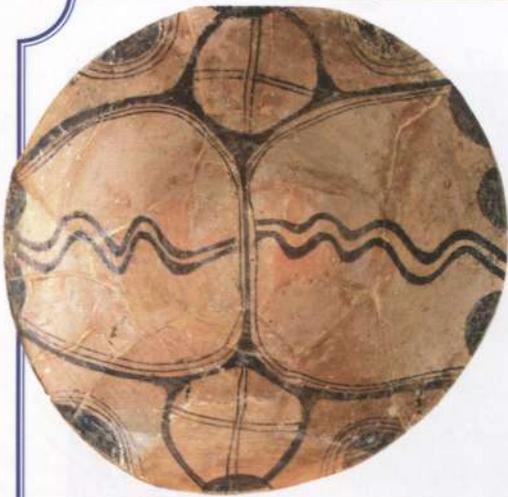
¹ 2004 року у м. Ниви Сад (Сербія) проведено I Міжнародний симпозиум, присвячений дослідженням давньої писемності Європи під назвою «Знаки цивілізації». Наступний відбувся 2008 року у м. Сібіу (Румунія).

Однак, у якийсь момент, стара традиція була майже втрачена. По тому, вже у епоху протоміст, процес створення подібної системи почався знову. До середини четвертого тисячоліття у Буго-Дніпровському межиріччі використовували біля трьохсот знаків, які зображувалися на кераміці та статуетках. Крім того існували певні правила їхнього використання.

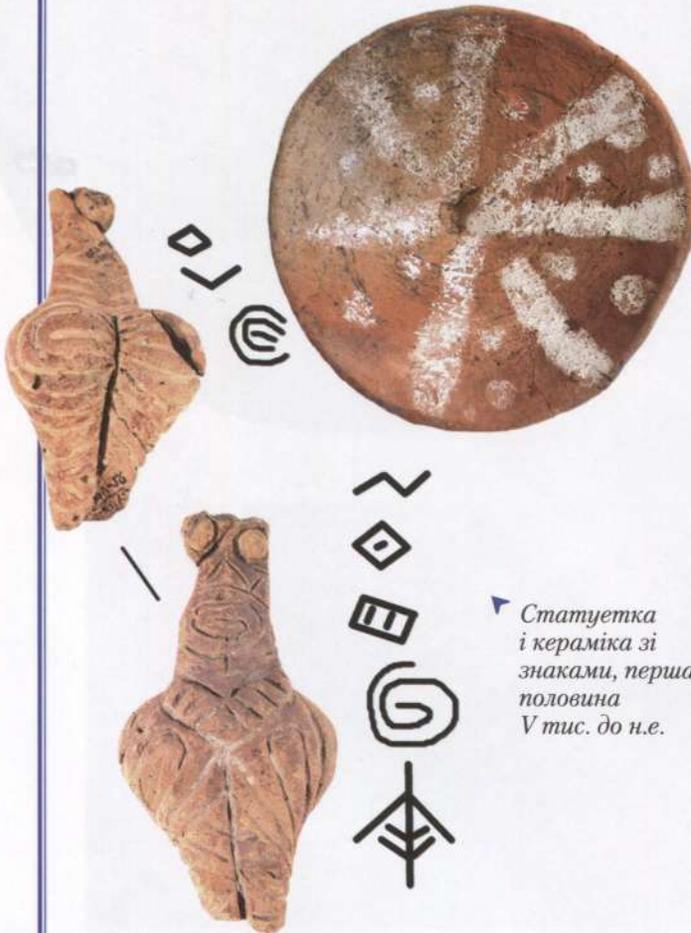
Досліджуючи цю знакову систему, Т. М. Ткачук дійшов висновку, що у трипільців на повний хід ішов процес нагромадження «фонду знаків». Подібне явище у перспективі цілком могло привести до створення оригінальної системи писемності. Однак процес так і не був завершений.

▲ Спадщина Старої Європи, знаки на трипільському посуді. Друга половина VI та V тис. до н.е.

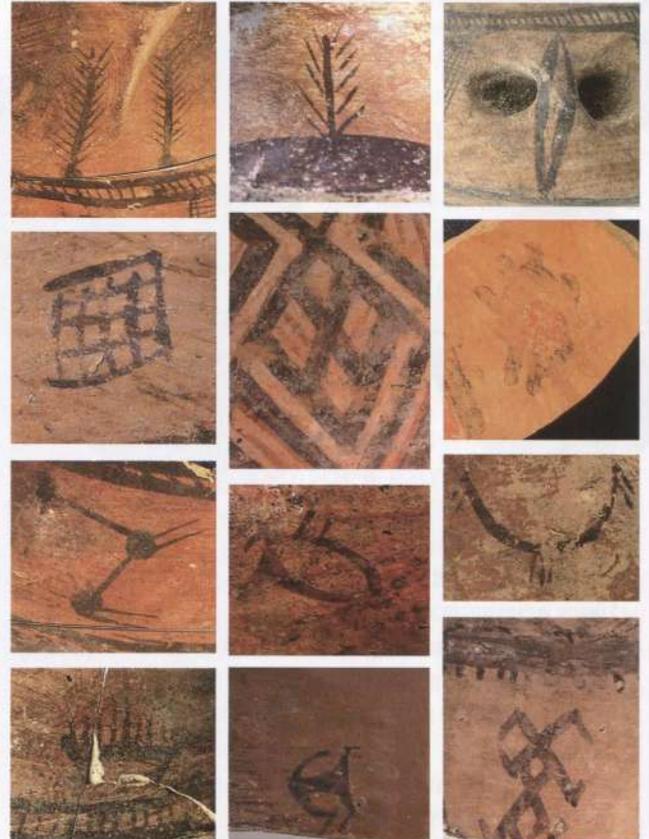

▲ Спадщина Старої Європи, знаки на трипільському посуді. Друга половина VI та V тис. до н.е.

Видно, не дарма тисячоріччя по тому в одному написі один мешканець Великого Шумеру, навчений, очевидно власним гірким досвідом стверджував: «гадання на цеглі² не несе вічного життя». І магія не врятувала трипільську цивілізацію ні від занепаду, ні від забуття.

▲ Статуетка і кераміка зі знаками, перша половина V тис. до н.е.

▲ Знаки на мальованому посуді трипільської культури, V та IV тис. до н.е.

² Щоб було більш зрозуміло: йдеться не про маніпуляції із будівельними матеріалами, а магію, адже слово *цеглина* у шумерів могло означати також глиняну табличку із написом, у тому числі магічним.